

НОВИ АНТИНОЈЕВ НАТПИС И METALLA MUNICIPII DARDANORUM

Најзанимљивију новост плодотворних ископавања Е. Чершкова на римском локалитету код села Сочанице у долини Ибра представља фрагментовани натпис посвећен Хадријановом љубимцу Антиноју. Читање, допуна и коментар овог натписа у Чершковљевој постумно објављеној књизи „Municipium DD kod Sočanice” говоре о истраживачкој солидности прерано преминулог аутора¹. Епиграфика ипак није била његова ужа специјалност те се, природно, још може радити на реконструкцији и тумачењу овог важног текста. Нови осврт је утолико потребнији што натпис, доведен у везу са још неким, необјављеним или недовољно објашњеним споменицима исте провинције, даје више обавештења о организацији и становништву севернодарданске рудничке области под римском влашћу.

Натпис (сл. 1) о којем је реч откопан је испод трема храма на форуму римског града код Сочанице². Како је Чершков констатовао, налазиште и облик споменика указују да је стајао на прочељу храма у најстаријој фази грађевине. Чершковљев текст натписа гласи³:

*Antinoo he[roo]. [et pro salute]
Imp(eratoris) Caesaris T[raiani Hadriani Aug(usti)]
et L(ucii) Aeli(i) [Traiani Hadriani Aug(usti) fil(ii)]. . .
coloni arg(entarii). . . .*

5 *curante Telesph(oro).*

У трећем реду аутор не искључује ни читања *et L. Ael. N[adriani Aug. fil.]* одн. *et L. Ael. fi[l.]*, а у четвртном реду читање *colonia Ro[]*, иако га држи мало вероватним.

Чершковљева допуна р. 2 се сме сматрати готово сигурном. У питању је Хадријаново име — како показује р. 3 где се помиње

¹ Е. Čerškov, *Municipium DD kod Sočanice*, Priština — Beograd 1970, 65 sq. (уп. и стр. 34, 76, 78, 82 sq., 87sq.) бр. 15, са фот.

² У питању је профилисана плоча од мермера, чији је сачувани део састављен од десет фрагмената. Према Чершкову, димензије сачуваног дела су 0,60×0,50×0,09 м., а висина слова је 0,075 м. О споменику, који нисам видео, расправљам на основу фотографије донете у Чершковљевој књизи. По њој је начињена и фотографија коју овде објављујем.

³ Репродукујући га поправили смо две очевидне штампарске грешке (р. 2 *Aug(usti)*, р. 3 *filia*). Задржали смо, међутим, обле заграде у рр. 4—5, датив *heroo* и свезу *et* у р. 1, јер се ти елементи јављају више пута у Чершковљевом излагању.

Луције Елије — у облику који је, за епиграфске споменике, најчешћи. С обзиром на сразмерно малу висину плоче, не можемо очекивати да је она била још дужа и да је ред, на пример, укључивао нескраћено исписану титулу августа или наслов *p(ater) p(atriciae)*. С друге стране, скраћење царевих имена Traianus и Hadrianus не треба

Сл. 1. — Антинојев натпис из Сочанице
Fig. 1. — Antinous inscription at Sočanica

претпостављати и с обзиром на званични карактер текста и с обзиром на наслов *Caesaris* урезан у пуном облику. Следује закључак да је плоча, дуга у сачуваном делу 0,60 м., са укупно 29 слова у р. 2, цела мерила у дужину око 1,45 м. Овај резултат нам омогућује да приближно израчунамо број изгубљених слова у рр. 1 и 4, који је морао износити, имајући у виду обим њихових слова и околност да су ови редови почињали и, свакако, завршавали се, нешто увучено, 12—13 слова за р. 1, око 12 слова за р. 4. Теже је рећи колико је текста нестало у изгубљеним деловима р. 3, где паузе између речи на левом делу плоче, распоређене бесумње приближно симетрично, сведоче да је и на десном делу било таквих празнина, и реда 5, где се јављају лигатуре⁴. На основу свих индиција могло би

⁴ Иако је могућно да се која лигатура налазила и у претходним редовима (уп. напр. *CIL* III 14536, са Рудника) пре ће бити да су оне остављене за последњи (можда и претпоследњи) ред, који је био мање важан а више оптерећен текстом, уп. напр. *CIL* III 8333, такође са Рудника (мајускулну транскрипцију у корпусу треба тако поправити да се у р. 6 легирају и слова N, D а у р. 7 ослободе лигатуре слова A, E).

се узети да реду 3 недостаје око 12 слова, реду 5 око 16 слова (последњи број се природно може увећати ако претпоставимо коју лигатуру и у несталом делу р. 5).

Значење друге речи првог реда натписа је Чершков бесумње добро погодио. Иако је после смрти Антиној био деификован и следствено често називан богом⁵, неки натписи и бројни новци из источне половине царства називају га херојем⁶. Једино дативски наставак -о није прихватљив и треба га заменити обликом на -i⁷. Питање је међутим да ли треба објаснити, са Чершковом, генетивски облик имена у р. 2 (и р. 3) дедикационом формулом *pro salute* пропалом на крају р. 1⁸. Завет упућен за царев спас покојном царевом робу и љубимцу, којем се у натпису и не даје атрибут бога, и чији божански ранг и иначе није био највишег реда⁹, деловао би необично¹⁰. То је можда мање сметало Оријенталцима -о пореклу наших дедиканата расправљам нешто даље — него правим Римљанима али за Оријенталце би таква посвета вероватно изгледала сувишна из другог разлога; за њих је и живи Хадријан био бог, уосталом виши од деификованог Антиноја¹¹. С друге стране, мотивација *pro salute* се могла чинити незгодном с обзиром на околности Антинојеве смрти: како се зна, по једној верзији се Антиној удавио да би спасао Хадријана¹², по другој, званичној, самог Хадријана, у питању је био чист случај¹³. Најзад, изненадило би и то да се натпис обраћа Антиноју за спас и Хадријана и Луција Елија; овај други није стајао ни у каквој посебној вези с божанством тако нарочитог значења за Хадријана лично. Генетивска конструкција рр. 2 и 3 може се објаснити и другачијим долунама, на пример заједничком дедикацијом Антиноју и геију двају владара¹⁴.

⁵ A. Stein, *PIR*² I (1933) 137 (A 737), уп. J. Beaujeu, *La Religion romaine à l'apogée de l'empire*, I: *La politique religieuse des Antonins*, Paris 1953, 244 sqq.

⁶ *IGRR* III 1168 (из сирске Панаде); за новце в. G. Blum, *Numismatique d'Antinoüs*, *Journ. int. d'Arch. et de Num.* 16 (1914) 333sq.

⁷ Уп. Kornhardt, *ThLL* IV, 2661; Dessau, *ILS* III I, стр. 532 (Ind.).

⁸ Није јасно какву је улогу Чершков намерио, у својој допуни, свези *et*; како смо видели, р. 1 (и цела плоча) није могао бити претеран дуг.

⁹ На Западу, култ Антиноја је остао практично неприхваћен (Beaujeu, *op. cit.*, 253 sqq.). И на Истоку, чини се, он није био изједначен на пример са слеусипским божанствима (*ib.*, 250). — О разним питањима у вези с Антинојевим култом и споменицама в. нпр. Ch. W. Clairmont, *Die Bildnisse des Antinous*, Rom 1966.

¹⁰ У једном од натписа Антинојевог обелиска из Рима Озирис-Антиној моли Ра-Характеа да напише Хадријана и Сабину. Карактеристичну околност да је Антиној само молилац а не адресат могле подвлачи пропратни рељеф, где су приказани једино Характе и Хадријан; ако на рељефу уопште треба тражити Антиноја, он фигурира у подређеном виду, као феминизирана статуета коју Хадријан пружа Богу сунца. Уп. Beaujeu, *op. cit.*, 246 и 254.

¹¹ О Хадријану—Зевсу в. Beaujeu, *op. cit.*, 200sqq.

¹² Dio LXIX 11,2—3.

¹³ SHA, v. *Hadri.* 14, 6; уп. Vict., *Caes.* 14,7.

¹⁴ Завети царевом геију веома су чести у Хадријаново време, в. L. Cesano, *Genius*, *Diz. ep.* III, 458—462. Такве посвете се смеју спајати са посветама другим боговима (при чему реч *sacrum* може имати место између двају теонима) а датив *genio* остаје у сингулару и кад се односи на више личности.

Од више могућних варијаната такве дедикације, најпре би се очекивала следећа: *Antinoo he[roi sac(rum) et genio]*. . .¹⁵. Појава Луција Елија, међутим, најприродније би се дала протумачити његовим учешћем као савладара у званичној иницијативи за изградњу Антинојевог храма¹⁶. Добро је познато да су Антинојева апотеоза и пропратне почасте — храмови, игре итд. — резултат царевих, Хадријанових захтева и подстицаја¹⁷, којима се, по своме положају, 136—137. морао придруживати и Хадријанов Цезар. Званични подстрек за дизање сочаничког храма могао је бити забележен у р. 1 нашег натписа, ако га читамо: *Antinoo he[roi aedem]*¹⁸ *iussu]*. . .; формула *iussu*, употребљавана и под Хадријаном¹⁹, налази се у сасвим сличним контекстима²⁰.

У трећем реду већ је Чершков препознао име Хадријановог посинка Луција Елија, које датује натпис у кратки период њихове заједничке владе, 136—137. г²¹. Облици Луцијевог имена које Чершков предлаже у основном тексту и варијантама коментара нису, међутим, добри. Не само да је лекција основног текста пре-дуга, већ и све три лекције изостављају Луцијеву титулу *Caesar*, која се јавља практично на свим принчевим натписима²². Чершков

¹⁵ Скраћеницу *sacrum* (без које би ред био прекратак) можда можемо заменити придевом *bono uz heroi* (на основу легенде $\eta\rho\omega\varsigma \acute{\alpha}\gamma\alpha\theta\acute{o}\varsigma$ на Антинојевој новцу, Е. М. Smallwood, *Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan and Hadrian*, Cambridge 1966, 180 бр. 492); ред постаје дужи за једно слово отприлике, али треба имати у виду да допуна садржи два I.

¹⁶ Уп. Dessau, *ILS* 5963, где је забележено да је прокуратор Мавретаније обележио неке границе *ex auctoritate* Хадријана и *auspiciis* Луција Елија. За обе формуле на нашем натпису није било места, сама реч *auctoritas* није се могла истовремено односити и на цара и на цезара (уп. о њој, у овој вези, В. Kuebler, *Auctoritas*, *Diz. ep. I*, 768) али, како ће се видети, постоји и други начин да се изрази иницијатива двојице савладара.

¹⁷ В. ниже, нап. 86.

¹⁸ Уместо *aedem* могле су стајати и речи *sacrum* или *templum* али, с обзиром на већу дужину, у скраћеном облику. Вероватно је, међутим, да је р. 1 био без скраћеница (горе, нап. 4). С обзиром да се објекат дедикационе реченице могао навести на њеном крају или сасвим изоставити, долази у обзир и читање *Antinoo he[roi bono, iussu]*. . ., в. нап. 15.

¹⁹ Уп. Smallwood, *op. cit.*, 62 бр. 145: *Divae Sabinae A[ug(ustae)] Sabra[the]n[es]e] ex Af[rica] / (на бочној страни) iussu imperatoris] Caesaris Traiani Hadriani Aug(usti) p(atris) p(atris) locu]s adsignat(us) a Valerio Urbico et Aemilio Papo. . .* Уп. и *МАМА V* (1937) 60, итд.

²⁰ На пример у једном натпису из Кома: *Templum dei Solis iussu dd(omino-rium) nn(ostroorum) Diocletiani et Maximiani Augg(ustorum) T. Fl(avius) Post(umius) T(itianus). . . perfecit ac dedicavit* (A. Degrassi, *Raccolta di scritti in onore di A. Giussani*, Como 1944, 165 = *CIMRM I* 722). Уп. и De Ruggiero, *Aedes*, *Diz. ep. I*, 193sq. За *operae iussu imperatoris aut procuratorum* на царским доменима в. *CIL VIII* 8701, 8710, 8770.

²¹ Ј. Елије је умро 1. јануара 138, тако да ова година практично не долази у обзир. Уп. Stein, *PIR*² II (1936) 137sq. (С 605).

²² Уп. примере згодно наведене у Д. Ваљерија, *Nadrianus*, *Diz. ep. III*, 639. Једини изузетак који ту налазимо (*CIL XIV* 2486: *D. M. Homono[oa]e] Luc(ii?) Aug. f. ver(nae)* итд.) не пружа, природно, никакву аналогију за натпис типа овог о којем говоримо, па се чак ни он не мора тицати Луција Елија (уп. Н. Chantaine, *Freigelassene und Sklaven im Dienst der römischen Kaiser*, Wiesbaden 1967, 40 са нап. 90, 41 са нап. 92).

је изгледа изгубио из вида да се генетив принчевог гентилног имена могао завршавати на *-ii*²³ и стога је у предлозима допуне рачуна само са таквим идентификацијама двају остатака вертикалних потеза с краја очуваног дела реда (H, IT, FI) које искључују природну лекцију [*Caesaris. . .*]. Ред се у ствари настављао *et L. Aelii* [*Caesaris. . .*], с тим што се на основу параграфског уређења његовог текста и аналогија других Луцијевих натписа остатак може с вероватноћом али не и извесношћу допунити *Aug. f.*²⁴.

Код четвртог реда се не да одмах рећи како треба поделити комплекс сачуваних слова и одредити последње, делимично сачувано слово (као С, G, O или Q). Чершков је тачно указао да интерпункција од три тачке, намењена раздвајању појединих речи у натпису — која се, бар на сачуваној површини плоче, доследно употребљава—, није видљива нигде у р. 4 и да се вероватно има тражити на месту пукотине између I и A. С обзиром да видљиви знаци р. 4 нису могли сви припадати једној речи, подела *coloni ar-* је заиста неизбежна. Кад би се ред читао *colonia Ro-* морало би се рачунати било са невероватним поменом једног страног града²⁵ или још невероватнијим колонијалним статусом сочаничког насеља под Хадријаном²⁶. С друге стране, појава колона на једном званичном натпису рудничког града је сасвим нормална²⁷ и одмах нас упућује да следећа три слова схватимо као почетак једне изведенице од *argentum*²⁸; како се зна, римски рудници око Сочанице били су среброносни. Допуну *coloni arg(entarii)*²⁹, међутим, чини се, треба унеколико изменити. Атрибут *argentarii* уз *coloni* је, колико знам, другде непотврђен а у нашем случају се не уклапа у контекст. Реч *argentarius* има два битна значења, банкар и кујунџија у сребру³⁰, од којих, природно, само друго овде долази у обзир. Термин *coloni argentarii* би се, тако гледајући, могао односити само на људе

²³ Иако је у Хадријаново време ген. синг. *Aeli* заиста чешћи, облик *Aelii* је обичан на царским натписима Антонина Пија, почев већ од најранијих (Dessau, *ILS* 344, 345, 349 итд.), а спорадично се употребљава и за Луција Елија (Dessau, *ILS* 1450).

²⁴ Симетричан распоред неисписаних и исписаних површина у реду пре говори за краћеницу *f.* него *fil.*

²⁵ Čerškov, *op. cit.*, 66 нап. 111, наводи три насеља по имену Ромула: из Паноније, Далмације и Дакије, последње са насловом колоније (али тек у III веку!)

²⁶ В. ниже.

²⁷ Да останемо само при блиским примерима, уп. помен рудничких колона на Руднику (*CIL* III 8333) и у Домавији (*CIL* III 13858). О речи „колон“ у другом натпису в. G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, 162 нап. 47 и 53, који с правом одбацује гледиште L. Vidman-а да термин *colonus* у дунавским провинцијама редовно обележава становнике колонија.

²⁸ Читање ARQ је и иначе немогућно, а ARO мало вероватно с обзиром на сасвим скучен избор латинских речи које би тако почињале. Читање ARC се не може искључити, али се засад не чини привлачним.

²⁹ За њу се одлучује, у облику *coloni arg[entarii]*, и A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970, 35.

³⁰ В. нпр. Oehler-Habel, *Argentarii*, *RE* II (1896) 706—711.

који раде са сребром у рудничком ревиру, на пример толионицаре³¹, али тешко би се могао применити на закупце појединих рударских остана, из којих се вадила руда и сребра и олова³², а још мање на закупце нерударских објеката и терена. С друге стране, јасно је — по високом квалитету натписа и положају храма који је натпис носио — да посвету стављају сви колони рудника, на челу са рудничким прокуратором. Чак и ако узмемо да би се термин *coloni argentarii* могао, као *pars pro toto*, тицати свих колона овог поседа, допуна *arg[entarii]* не покрива преостали простор у р. 4 и не може се згодно наставити да то учини. По моме мишљењу, текст иза речи *coloni* је показивао на којем су домену радили, давао званично име заједнице која заветује натпис, како је то уобичајено на споменицима ове врсте³³. Ми не знамо тачно како су се римски рудници код Сочанице звали³⁴, али је вероватно да је њихово име гласило *metalla Dardanica* или *argentariae Dardanicae*. За други део имена, етнич, ово смемо претпоставити на основу имена муниципија DD (скраћеницу свакако треба разрешити *Dardanorum* или *Dardanicum*³⁵) израслог код истих рудника, јер је такав континуитет топ онима очекиван на основу многих аналогича³⁶. Први део је неопходна допуна другог и могао је алтернирати оба апелатива; синонимну — у суштини — употребу речи *metalla* и *argentariae* срећемо и код

³¹ Уп. помен официна на натпису из Руднице (*CIL III 14606*).

³² Да су Римљани користили и олово сочаничког ревира показују изузетно бројни оловни предмети ту нађени (полуге, цеви, саркофази итд.): V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951, 206; Čerškov, *op. cit.*, 56 итд.

³³ Да се ограничимо на споменике који се тичу закупаца и царских имања, уп. нпр. Dessau, *ILS 5567: Pro salute Imp. Caes. M. Aureli Antonini Aug. liberorumque eius coloni saltus Massipiani aedificia vetustate conlapsa s. p. r. . .*; *CIL III 1307: [Anniae?] Luc[illae] August[ae] Imp. Veri Aug[ust]i Armeniaci Par[th]ic[i] Maximi liberti et familia et leguli auriar(um) (leguli су слободни ситни закупци: O. Hirschfeld, *Die Kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*,² Berlin 1905, 155).*

³⁴ У одредби *in Dardania ad metalla* [Hunt's *Pridianum*, col. II 22 (R. O. Fink, *JHS 48 (1958) 104*), из 105. г. (J. F. Gilliam, *Latomus 58 (1962) 749*)] последња реч може бити чист апелатив, а Трајанови новци са натписом (*metalli*) *Dardanici* на реверсу (*RIC II (1926) 294 бр. 703*) могли су се односити на све руднике Дарданије, а не само на сочанички ревир (гле је пронађен један такав примерак: Čerškov, *op. cit.*, 32). A. Mócsy, *Municipale Gemeinden und ihre Territorien in Moesia Superior, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Ak. nauka BiH 3 (1967) 158* и *Moesia Superior 38sq.*, склон је да веже ову легенду баш за сочанички ревир, можда стога што је разумео као ген. сингулара уместо као хетероклатички ном. плурала, што је очевидно боље. — Скраћенице *m. Dard.* на једном сочаничком натпису треба читати *m(unicipium) Dard(anorum)*, в. ниже.

³⁵ Čerškov, *op. cit.*, 76; Mócsy, *Mun. Gemeinden 158sq.* и *Moesia Superior 35*. Додатак „дардански“, који је свакако садржан у скраћеници DD, даље наводим у генетиву етника а не у придевском облику (*Dardanicum*) само зато што је први начин изгледа био популарнији код муниципалних имена ових крајева (уп. *municipium Malvelatum*, I. Vojanovski, *Arheološki radovi i rasprave 6 (1968) 241 sqq.*). То, разумео се, не искључује да је облик *municipium Dardanicum* уствари бољи.

³⁶ Тако узима и Mócsy, *Mun. Gemeinden 158* и *Moesia Superior 38 sq.*, претерујући додше кад рачуна — на основу недовољних индикација — са више других горњомезијских примера таквог континуитета. Уп. и M. Mirković, *Urbanisierung und Romanisierung Obermoesiens, Živa Antika 19 (1969) 256 sqq.*

других сличних наслова³⁷. Следствено, р. 4 је садржао три речи, *coloni argentariarum Dardanicarum*, у неизвесном степену скраћења последњих двеју. Могућно је да је последња реч била урезана цела, а средња реч скраћено, ARG, као на пример у натписима из Домавије³⁸.

Најзад, за последњи ред можемо предложити само једну допуну блиску *exempli gratia* допуни. Практично је сигурно да је био у питању потпуно исписани аблатив имена *Telesphogus*, затим Телесфорово звање — врло вероватно царског ослобођеника и рудничког прокуратора³⁹ — и, можда, предикат дедикационе реченице. Водећи рачуна о расположивом простору, уобичајеним скраћеницама и околности да слова која претпостављамо у десном делу реда нису згодна за свечанији тип лигатуре, ред се примера ради може реконструисати: *curante Telesph[oro] proc[uratore] Aug[usti] lib[erto] fec[erunt]*. Сав натпис би у нашем читању гласио:

Antinoe he[roi] aedem (?) iussu]

Imp. Caesaris T[raiani] Hadriani Aug[usti]

et L. Aelii [Caesaris Aug[usti] f[ilii]

coloni arg[entariarum] [Dardanicarum?]

5 curante Telesph[oro] proc[uratore] Aug[usti] lib[erto] fec[erunt]].

Практично сигурним се могу сматрати само допуне рр. 2 и 3. Верујем да и допуна р. 4 садржи речи које су првобитно стајале на камену, али су ту могућна већа варирања обима скраћеница него у допунама рр. 2 и 3. Значење р. 5, можда најмање важног, јасно је, али нашу реконструкцију треба сматрати, како је речено, реконструкцијом *exempli gratia*. Најтежи и најзанимљивији, први ред, нисмо могли допунити са извесношћу у погледу последњих речи.

*

Дедиканти Антиноејевог натписа, колони сочаничких рудника не помињу се овде први пут. Надгробни споменик непознатог декурiona Флавијевске колоније Скуна и муниципија Улпијане, такође откривен на локалитету код Сочанине, носи при дну свога натписа скраћенице *l(oco) d(ato) d(ecreto) co()*⁴⁰. Последња два слова су обично допуњавана *co(loniae)*⁴¹ али је, с обзиром на текст

³⁷ Нпр. у насловима домавијских прокуратора, који су гласили било *proc. argentariarum Pannonicarum et Dalmaticarum*, било *proc. metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum* (H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, I, Paris 1960, 399; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 279).

³⁸ A. et J. Šašel, *ILJug* 83; можда и *CIL* III 12732 р. 8. Уп. и Dessau, *ILS* 8711 с. d итд.

³⁹ Тако је мислио већ и Čerškov, *op. cit.*, 83.

⁴⁰ Н. Вулић, *Споменик* 71 (1931) 93 бр. 217 = Čerškov, *op. cit.*, 62 бр. 3.

⁴¹ Вулић, Чершков.

о којем овде расправљам и остале околности, знатно вероватнија Мочијева допуна *co(lonorum)*⁴². Она је једино и могућа у случају почасне базе Гордијана III, откопане током Чершковљевих истраживања на тлу сочаничког насеља. Гордијанову базу је наиме дигао, *dedicante Tit[i]eno Vero, v(iro) e(gregio), proc(uratore) m(etallorum) m(unicipii) DD, ordo colonorum(um)* очевидно исте рудничке области⁴³. Тумачећи звање Титијена Вера, Чершков је направио грешке које су га омеле да схвати административну организацију и однос сочаничких рудника и оближњег муниципалитета⁴⁴. Он је узео да је Вер био прокуратор муниципалних рудника, за које претпоставља да раде паралелно са царским на сочаничком ревиру од првог до трећег века⁴⁵. *Ordo colonorum* исте дедикације сматра идентичним једном *ordo colonorum coloniae*, повезује га са скраћеницама *l. d. d. co.* — од којих последњу наводи у традиционалном разрешењу — већ поменутог натписа и рачуна с истовременим постојањем четири административне јединице на сочаничком тлу: муниципија, колоније, царских и градских рудника. Ствар је, међутим, била једноставнија. Ми не знамо за звање прокуратора у муниципалним рудницама, нити се сме веровати да су иоле значајнији рудници могли остати ван царског поседа све до пуног трећег века.⁴⁶ Титијен Вер је очевидно управник владарских *metalla*⁴⁷, на шта указују и остале појединости текста (посвета императору, прокураторов ранг)⁴⁸. Претпоставка о паралелном деловању муниципија и колоније на овој територији ослања се на случајеве који нису заправо аналогни и проузрокује низ озбиљних тешкоћа, па и ту да би према натпису скопског и улпијанског декуриона сразмерно скромно насеље код Сочанице постало колонија пре богате Улпијане. Таква

⁴² *Mun. Gemeinden* 156 и *Moesia Superior* 38.

⁴³ Čerškov, *op. cit.*, 64 бр. 11. Допуне су Чершковљеве (уз исправку једне штампарске грешке) и чине се добрим; не види се други прихватљив начин разрешења сигли MM (није вероватно да их треба узети као плуралску скраћеницу за *metalla* аналогну скраћеници DD за *domini duo*).

⁴⁴ *Ib.*, 75 sqq.

⁴⁵ *Ib.*, 64, 80, 82.

⁴⁶ Hirschfeld, *op. cit.*, 148sq.

⁴⁷ У овом чланку се за сочанички ремир свуда употребљава множински облик *metalla* одн. „рудници“, стога што је његова површина велика (Čerškov, *op. cit.*, 70 sqq.) и што је овај плурал употребљаван и за горњомезијске руднике скромније важности (уп. легенду (*metalla*) *Aeliana Pincensia* на рудничком новцу, *RIC II* (1926) 474, бр. 1015).

⁴⁸ Поред синтагме *metalla m(unicipii) D(ar)d(anorum)* на претпоставку о Вери као прокуратору муниципалног рудника Чершкова (*op. cit.*, 80 са нап. 152) је навела формула прокураторовог имена, која му се учинила домородачком; Titienus је, међутим, гентиле раширено у Италији а спорадично потврђено у Далмацији (G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969, 127), Панонији (*CIL III* 12014, 558) итд., док је одсуство преномена схватљиво за натпис из средине III века. Како се чини, Чершков је Титијена Вера сматрао нецарским прокуратором и стога што су други царски чиновници ове врсте, потврђени на сочаничким натписима, били ослобођеници, али је изгубио из вида да се почев од Хадријана прокуратори — ослобођеници постепено замењују витезовима.

претпоставка је усталом непотребна ако разумемо у сва три примера реч *coloni* у нормалном значењу „(рудничких) закупаца” а не „становника колоније”.

Из наведених натписа сазнајемо да су колони ове области чинили административну заједницу, која је конституисала тело по имену *ordo*⁴⁹, доносиле декрете и одобравала коришћење земље у одређене сврхе. Закупничка организација на поседима римских царева уопште, колико нам је позната⁵⁰, указује да правни статус ове заједнице вероватно није био виши од статуса једног колегија⁵¹ док је њена стварна улога била по свој прилици значајнија од улоге обичних колегија⁵² утолико што је укључивала све закупце региона и служила им, бесумње, за решавање неких заједничких питања, професионалних и новчаних⁵³. Одредба *m(etalla) m(unicipii) D(ar)-d(anorum)* показује, уз помен царског прокуратора и заједнице колона у истом тексту, да је тело колона наставило да фунгира, и да су рудници остали у царском поседу, још под Гордијаном (238—244), али да су на неки начин везани за муниципијум. Узроци овом везивању дају се наслутити. Римски цареви су се трудили да колони са њихових имања буду што мање оптерећени разним давањима како би могли одговарати обавезама према царској

⁴⁹ Оно ће, како се види по формулацији Антиноевог натписа, вероватно истог значења, пре означавати скуп свих колона територије (уп. *ordo* колегија: J. P. Waltzing, *Collegium, Diz. ep. II*, 376 sq.) него једно уже, управно тело, премда ни оно није искључено (уп. G. Mancini, *Decuriones, Diz. ep. II*, 1522).

⁵⁰ В. Hirschfeld, *op. cit.*, 132, уп. 155 sq. и 176 нап. 3; M. Rostowzew, *Die Domäne von Pogle, Jahresh. 4* (1901) Bbl. 37 sq. и *Studien zur Geschichte des römischen Kolonates*, Leipzig und Berlin 1910, 200 sq., 310; E. Kornemann, *Domänen, RE Suppl. IV* (1924) 258 sq., итд.

⁵¹ Ростовцев је назива квази-муниципалном и наглашава да је, бар на аграрним доменама источних провинција, њена природа пре свега култна (*loc. cit.*). И у нашем случају, нема разлога претпостављати важније надлежности сочаничког *ordo colonorum*: за наслов *ordo* код колегија в. горе, нап. 49, за колегијске декрете о уступању земље в. Waltzing, *loc. cit.*, 379 sq. Помен декрета о уступању земље у епитафу скупског и улпијанског декуриона био је одлучан аргуменат за Чершкова (*op. cit.*, 78 sq.) да је на сочаничкој територији постојала једна римска колонија, али је он изгубио из вида да се дозвола колона за тле које су они закупили (практично трајно: Hirschfeld, *op. cit.*, 132) морала тражити (*CIL III* 14536, Рудник; уп. Rostowzew, *Studien* 408 sq.).

⁵² Обични се колегији, култни и појединих занатских струка, такође јављају на оближњим рудничким територијама, нпр. космајској (*CIL III* 14543 (*fabri*); Вулић, *Сйоменик* 71 (1931) 218 sq. бр. 585 (*centonarii*)).

⁵³ Њену правну надлежност ограничавала је прокураторова надлежност (о којој в. нпр. Hirschfeld, *op. cit.*, 134 sq., 160 sq.; F. Millar, *Historia* 13 (1964) 185 sq.) и, нарочито, чињеница да су колони, који су руднички земљу само закупљивали а не и поседовали, своја политичка права могли остваривати једино у градовима из којих су потицали. Као и у случају чланова једног колегија, јединство припадника општине колона проистицало је само из заједничких материјалних интереса и, вероватно, неке заједничке имовине, те се није могло одразити у ванимвинској сфери (уп. нпр. Kornemann, *Collegium, RE IV* (1901) 431 sq.). На уско подручје заједничке имовине и питања проистеклих из чланства у колонском телу односила се и судска надлежност колонског тела с којом, изгледа, треба рачунати у неким случајевима (Rostowzew, *Jahresh. 4* (1901) Bbl. 44); ствар је аналогно стајала и са судством у колегијима (Waltzing, *loc. cit.*, 404 sq.; Kornemann, *loc. cit.*, 428).

благајни⁵⁴: најпогоднији начин да се олакша финансијски положај рудника био је да се брига о неким његовим службама и потребама⁵⁵ пребаци на један суседни град, као што су и богатији муниципалитети морали некипут материјално помагати сиромашније муниципалитете у околини⁵⁶. Таква веза између императорових рудника и дарданског муниципума свакако није била изузетак. Аналогни случај смемо претпоставити и за колонију Домавију, на основу званичног имена њеног сената, посведоченог 251—253. г.: *ordo dec(urionum) col(oniae) m(etalli) D(omaviani)*⁵⁷. Питање је само којим се правним поступком она реализовала. А. Мбсу је сматрао, очевидно још не знајући за сочанички натпис посвећен Гордијану, да су мезијски рудници просто муниципализовани, прерастали у градове⁵⁸. Своје гледиште је подупирао познатом царском одредбом из 386. да се прокуратори македонских и мезијских рудника морају, по старом обичају, одређивати међу куријалима⁵⁹ али је превидео да такво наређење — иако осветљава мотиве, и говори о сразмерно раном датуму, везивања рудничких домена за градове — не прецизира чији су куријали били у питању. Трансформација царских имања у градове заиста није била реткост, нарочито у време кад се многе *agri deserti*, но само за обичну земљу — владар је од ње имао мање користи експлоатишући је директно, него од града на њој — а не и за земљу богату племенитом рудачом⁶⁰. С обзиром да би претва-

⁵⁴ *Dig L 6, 6, 11: coloni Caesaris a muneribus liberantur, ut idoneiores praediis fiscalibus habeantur.*

⁵⁵ Као што су јавни радови, одржавање грађевина (и једно и друго је представљало терет, можда најважнији, за муниципалитете зрелог и позног Царства: А. Н. М. Jones, *The Later Roman Empire (284—602)*, II, Oxford 1964, 736 sq.) на можда и судство (у случајевима који нису спадали под надлежност прокуратора и, евентуално, колонских институција, уп. горе, нап. 53; о судској ингеренцији центра у контрибуисаној јединици в. рад Laffi-ја (ниже, нап. 68), 162). Вероватно је да су становници оближњег града у почетку могли а после и морали закупљивати вакантне парцеле домна, пре свега декурциони (уп. Jones, *op. cit.*, I, 420), који су у IV веку постали обавезни и да одређују рудничке прокураторе (ниже, нап. 59).

⁵⁶ Jones, *op. cit.*, II, 720.

⁵⁷ *CIL III 12728 sq.* Скраћенице *col. m. D.*, чије смо традиционално и очевидно тачно разрешење цигирали (нагомилавање генетива типа *ordo col(onorum) m(etallorum) D.* било би језички невероватно) у последње време се читају *col(onia) m(etalla) D(omaviana)*, уп. Alföldy, *op. cit.*, 155; Wilkes, *op. cit.*, 280. Такво читање узима речи *metalla Domaviana* као име колоније, што нема аналогije нити изгледа могуће (однос овог града и рудника нису добро разумели ни Е. Раšалић, *Arch. Jug.* 6 (1959) 85, нити Mrozek (ниже, нап. 89), 23 нап. 57). Основно је да су у питању два насеља, од којих се градско звало *Domavia* а рудничко *Argen'aria (Tab. Peut. VII 1)*.

⁵⁸ *Mun. Gemeinden* 160 sq., и *Moesia Superior* 39.

⁵⁹ *Cod. Theod.* I 32, 5 (= *Cod. Iust.* XI 7,4): *cum procuratores metallorum intra Macedoniam, Daciam mediterraneam, Moesiam seu Dardaniam soliti ex curialibus ordinari, per quos sollemnis profligetur exactio, simulato hostili metu huic se necessitati subtraxerint, ad implendum munus retrahantur; ac nulli deinceps licentia laxetur prius indebitas expetere dignitates, quam subeundam procuracionem fideli sollertique exactione compleverint.*

⁶⁰ О муниципализовању царских домена в. Kornemann, *RE Suppl.* IV (1924) 256; Jones, *op. cit.*, II, 720.

рањем рудничког домена у муниципалитет император изгубио и рудник и рударе⁶¹ — а племенити метали постају све ређи и потребнији током векова царства — ова мера се сме претпостављати само за исцрпене руднике, што није био случај са сочаничким⁶² нити већином илирских рудника уопште⁶³. Потпуно муниципализовање сочаничког ревира, бар до Гордијанове владе, не може се претпоставити ни због чињенице да наведени натпис из 238—244. потврђује институције прокуратора и колонског тела ових рудника. Имају следствено три могућности за објашњење синтагме *metalla municipii Dardanorum*: да се рудник, оставши територијално-административна јединица, оснивањем муниципија⁶⁴ нашао окружен муниципалном територијом⁶⁵, да су рудник и муниципијум ступили у својеврсну правну везу, и најзад, да једину спону двеју јединица представља обавеза муниципалних декуриона да бирају рудничког прокуратора и врше можда неке друге рудничке функције, на основу општих царских уредаба⁶⁶ а не каквог акта који би се тичао само ових дарданских чинилаца. Мислим, међутим, да се односи рудника и муниципијума који би спадали под прво и треће објашњење не би морали изражавати нарочитом формулом каква је *metalla municipii Dardanorum*. Генетив *municipii Dardanorum* с једне стране не изгледа потребан, као искључиво географска одредба, за пространи ревивр сочаничких рудника нити за натпис дигнут у њиховом средишту, а с друге стране нема аналогије у именима муниципалитета, аналогије очекиване с погледом на честе ситуације у којима један град даје декурионе и другу помоћ своме суседу⁶⁷. За тезу о посебној правној вези између дарданских рудника и дарданског муниципија говори и пример Домавије, где се не одређује рудник муниципалитетом већ муниципалитет рудником. Најпре би се очекивало да је та веза остварена атрибуцијом или контрибуцијом, правним акцијама којим је римска администрација често прибегавала да здружи два или више насеља како би помогла насељима недовољно способним за самосталан живот⁶⁸. Иако су атрибу-

⁶¹ Уп. Rostowzew, *Studien* 310 sq. Треба имати у виду да би претварање рудничког домена у град отежало и финансијски положај колона, уп. *ib.*, 302.

⁶² О експлоатацији ибарских рудника у средњем веку в. Simić, *op. cit.*, 206 sqq.

⁶³ О њиховом деловању током позног царства уп. нпр. *Not. Dign.*, Ог. XII; *Cod. Theod.* I 32, 5.

⁶⁴ Оно се датује (Гордијанова влада је *terminus ante quem*) у доба Хадријана (Mirković, *loc. cit.*, 256), Марка Аурелија или династије Севера (Möcsy, *Mun. Gemeinden* 156). Засад је тешко рећи нешто прецизније, али време Марка Аурелија или чак Каракале изгледа вероватнији контекст за тај догађај него прва половина II века.

⁶⁵ Тј. да је додаток *municipii Dardanorum* уз *metalla* само географска ознака; за такву формулу нема праве аналогије иако се атрибути изведени од градских имена срећу у насловима неких царских домена (*regio Lepitana, tractus Hadrumetinus* и тсл.: Hirschfeld, *op. cit.*, 125 nap. 3).

⁶⁶ Каква је она наведена горе, у nap. 59.

⁶⁷ В. горе, nap. 56.

⁶⁸ В. о њима Kornemann, *Attributio*, *RE Suppl.* VII (1940) 65 sqq., *Contributio*, *ib.* 91 sqq.; U. Laffi, *Adtributio e Contributio*, Pisa 1966.

цијом, као и контрибуцијом, означаваани поступци различитих врста и са различитим резултатима, чини се да у нашем случају можемо искључити атрибуцију, јер је атрибуирано насеље у новој јединици добијало потчињен положај, пре свега у фискалном погледу⁶⁹. Не само да је такав положај тешко замислив за царски рудник, који је морао бити ослобођен у највећој могућој мери од финансијских обавеза, већ и против њега говори наведено име Домавије, *colonia metalli Domaviani* (уколико је правни однос рудника према муниципалитету био један у домавијском и дарданском случају, што је вероватно), које сведочи о значају рудничке компоненте у здруженој јединици. С друге стране, премда је контрибуција обично значила практично уједињавање двеју или више јединица у нову заједницу, којим су оне формално престајале да постоје као субјекти — што такође нија вероватно у нашем случају — бројни примери раздвајања савеза насталих контрибуцијом, и друге индиције, говоре да су контрибуисана насеља могла задржавати према својем центру свој претходни *ager*, своју управу и материјалну аутономију⁷⁰. Уопште, поступак контрибуције био је, у зависности од конкретних услова, инкохерентан и различит⁷¹ а као његова основна одлика — с једне стране према неравноправним везама насталим атрибуцијом, с друге стране према јединственим муниципалитетима — може се узети здружено и равноправно функционисање двеју административних јединица, са циљем да се олакша материјални положај потребитије јединице. Тако гледајући, вероватно је да су дардански рудници и дардански муниципијум, и домавијски рудници и колонија Домавија, везани својеврсном контрибуцијом⁷². Разлике у именима *metalla municipii Darda-*

⁶⁹ Laffi, *op. cit.*, 93 sqq.

⁷⁰ *Ib.*, 159 sqq.

⁷¹ Уп. занимљив случај *quattuor coloniae Cirtenses* (*ib.*, 135 sqq.), који Laffi — чији приступ питању атрибуције и контрибуције уопште трпи од претеране правничке формалности — без правог разлога сматра сасвим изузетним.

⁷² Могућно је да њу треба датовати у доба династије Севера, кад је град добио нових финансијских оптерећења а положај царског закупца у много чему олакшан (уп. Калистратово место наведено горе, нап. 54, и M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford 1926, 360, уп. 358). — Појава контрибуције била је бесумње шира (треба ипак имати у виду да се рескрипт из 386. тиче само четирију балканских провинција, околност коју подвлачи Jones, *op. cit.*, II, 838) и заслужује да се испита и у другим рудничким областима Царства. Овде ћу само напоменути да се у једном епитафу са подручја рудника по имену Siderea код Малог Трнова предвиђа плаћање казне за оскрнављење гроба и царској благајни и неименованом „граду“ (πόλις), за који L. Robert, *Hellenica* XI—XII (1960) 291 sqq., мисли да је био Deultum, а G. Mihailov, *IGBulg* III 2, 210 sq., да се налазио на самом рудничком тлу. Због свега што смо рекли, није вероватно да је ова територија била муниципализована, те Михајловљево гледиште не може бити тачно, али је он у праву утолико што се Деултум чини сувише далеко (око 50 км.) од Сидереја да би се помињао у натпису. Паралелно плаћање двома благајнама би говорило да су Siderea стајала према неком граду у сличном односу као дардански рудници и муниципијум, а тај град је вероватно лежао близу Сидереја, иако не и на њиховом тлу.

porum према *colonia metalli Domaviani* могу сведочити о различитим односима међу конституентима двеју заједница али се, изгледа, боље објашњавају околношћу да прво име потиче са споменика који диже рудник, а друго са споменика који диже град. Чини се да је званично име на пример дарданске заједнице настале контрибуцијом следствено било *municipium et metalla Dardanorum*, њене градске компоненте *municipium metallorum Dardanicorum* а њене рудничке компоненте *metalla municipii Dardanorum*⁷³.

Оно што следује из претходног разматрања мења, донекле изненађујући, прихваћено гледиште о имену и рангу сочаничког насеља. Насеље откривено у Чершковљевим ископавањим неће бити *municipium Dardanorum*, како се за Чершковом сматра, већ само центар царских рудника сочаничког подручја, чије име засад не знамо. Овај закључак налажу чињенице да је поменути епитаф скупског и улпијанског достојанственика дигнут на тлу уступљеном декретом колона, да се на Антинојевом и Гордијановом натпису не говори о сличном уступку муниципалних органа — што је разумљиво ако је овај терен припадао колонима⁷⁴ али не би било да је припадао муниципију — и, индиректно, што насеље о коме је реч показује, архитектонски⁷⁵ и репертоаром имена у својим натписима⁷⁶, јасне везе са рудником али не и муниципијем⁷⁷. *Municipium Dardanorum* је лежао чини се, негде јужно од рудника, како показује ара Септимија Валенса⁷⁸ откривена на месту „Бресје“ код села Слатине, око 2км. јужно одн. југоисточно од сочаничког насеља⁷⁹. Наиме, ару посвећује *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) VII Cl(audiae)* Јупитеру, Немези и генију *stat(ionis) m.*

⁷³ Уп. име *quattuor coloniae Cirtenses et Cuicul* (CIL VIII 8318) заједнице настале контрибуцијом градова Cirta, Ruscade, Chullu, Milev с једне, и града *Cuicul* с друге стране (в. Kornemann, RE Suppl. VII (1940) 96).

⁷⁴ В. горе, нап. 51.

⁷⁵ Čerškov, *op. cit.*, 35 (магацини за метал), 55 (металуршки објекти).

⁷⁶ Од 29 бројева Чершковљевог каталога натписа из Сочанице и околине, укупно 15 могу се са поузданошћу довести у везу са рудницима, зато што помињу рудничке органе (бр. 3, 11, 12, 15, 26, 28) и досељенике, очевидно привучене рудним благом (грчка имена: 4, 9, 13, 14, 29, уп. 10; нецарска гентилиција: 2, 21, 23). Због разних околности овој групи вероватно припадају и бр. 6, 16, 18, 20, 24, 26. О пореклу одн. занимању подизалаца натписа бр. 7, 19, 22, 25, 27 не да се ништа ближе рећи, а Aurelia Nanea (бр. 5), премда носи царско гентиле и когномен посведочен у околини, могла је такође бити Оријенталка (в. F. Parazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969, 179).

⁷⁷ Бр. 1 Чершковљевог каталога, и вероватно бр. 17, дигли су у сочаничком насељу декурциони дарданског муниципија. Сва је прилика да су они били закупци неких рудничких *putei* и да тако треба објаснити њихово присуство. Већ из *Lex Manciana* (IV 27 sqq., 36 sqq.) знамо да је поред закупаца са станом на самом рудничком домену (*coloni inquilini*) било и закупаца који су живели у суседству домена, вероватно домородаца (Kornemann, RE Suppl. IV (1921) 258). У нашем случају, ова пракса је могла да се претвори, због постепеног нестајања металарија, у обавезу суседног дарданског становништва, бар функционера муниципија (в. горе, нап. 55 и 59).

⁷⁸ A. et J. Šašel, *ILJug* 69.

⁷⁹ Čerškov, *op. cit.*, 63 бр. 8, уп. мапу, прилог I.

Dard(anorum) и скраћеница *m()* — досад разрешавана *m(ontis)*, *m(etalli)* или *m(unicipii)*⁸⁰ — могла је значити само муниципијум с обзиром да су руднички бенефицијари потпадали под прокуратора (а не намесника провинције), и носили одговарајући наслов бенефицијара прокуратора⁸¹. Вероватно је да се бенефицијарна станица, названа станицом дарданског муниципија, налазила у самом муниципију, и да је њен бенефицијар подигао споменик у близини⁸².

*

Антинојев храм у насељу код Сочанице представља изузетну појаву с обзиром на незванични карактер Антинојевог култа и реткост његових споменика у провинцијама латинског језика уопште⁸³. Е. Чершков је то већ констатовао и претпоставио — бесумње с правом — да Антинојев храм код Сочанице сведочи о присуству хеленских досељеника у севернодарданским рудницама⁸⁴. Мени се чини да у одређивању порекла колона који су ову грађевину дигли треба ићи корак даље. Она се не може схватити — баш због тога што у западним областима Царства знамо само за још један Антинојев храм, у Ланувију, уосталом настао у специфичним условима⁸⁵ — као прост израз пажње према императору, иза којег не стоје нарочите околности. Не само формула *iusu imperatoris*, допуњена у р. I натписа, већ и чињеница да сви важнији знаци поштовања деификованог Антиноја потичу од Хадријанове иницијативе⁸⁶, говоре да је сочанички храм начињен по владаревој заповести. Зашто би, међутим, он наредио да се подигне овај храм у забаченом крају централног Балкана, и то тек 6—7 година након Антинојеве смрти? Нема сумње да објашњење треба тражити, са Чершковом, у пореклу становништва ове рудничке територије али мислим да се оно, бар кад је реч о делу њеног становништва, сме везати за области сасвим блиске Антинојевом завичају, где је култ деификованог младића био особито јак: Малу Азију, пре-

⁸⁰ Уп. Mócsy, *Moesia Superior* 35.

⁸¹ Уп. нпр. *CIL* III 1295. 7833 и А. v. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*², Köln 1967, 66 sq.

⁸² Са локалитета „Бресје“ позната је група римских грађевина, а са локалитета „Анина“ (око 3 км. југозападно од центра сочаничког насеља) „грађевински комплекс . . . површине од сса. 4000 м.“ (Чершков. *op. cit.*, 11). — Разуме се, за поуздано коначно раздвајање муниципалне и рудничке територије, и решење свих односних проблема, потребно је да смо боље обавештени него што смо о севернодарданским рудницама.

⁸³ Уп. Веаџеу, *op. cit.*, 253 sqq.

⁸⁴ Чершков, *op. cit.*, 83.

⁸⁵ Дигао га је фунерарни колегиј робова (међу којим је свакако било доста Оријенталаца), који је поштовао Антонија у заједници са Дијаном — Хекатом (*CIL* XIV 2112). Уп. Веаџеу *op. cit.*, 251 и 256.

⁸⁶ SHA, v. *Hadr.* 14,5; уп. Веаџеу, *op. cit.*, 245.

цизније Битинију⁸⁷. У томе смислу указује и познато Паусанијино сведочанство да је Хадријан у Мантинеји установио игре и мистерије у част Антиноја, и дао да се подигне његово светилиште, све због традиције о мантинејском пореклу Битињана, Антиноевих земљака⁸⁸. Случај Мантинеје би представљао директну аналогију, како због мотивације *iussu imperatoris* претпостављене у р. 1, тако и због других индиција да је наша рудничка област могла примити већи контингент насељеника из северозападне Мале Азије. Примери систематског насељавања странаца ради активирања рудника већ су познати⁸⁹ а присуство Битињана као стручњака за рад у камено-ломима и рудницима већ је посведочено у овим крајевима Царства⁹⁰. Хипотеза о сеоби већег броја становника северозападне Мале Азије — слободних људи и робова са крупних царских поседа⁹¹ — на Хадријанов захтев објаснила би и сразмерно позни час изградње храма у дарданским рудницима, ако се узме да се сеоба одиграла не много пре 136—137. г⁹². Чини се да њу подупиरे и натпис о којем ће сад бити речи, са посветом битинском Зевсу Мелену.

У лепој књизи С. Ненадовића о Душановом манастиру Св. Арханђела код Призрена објављена је слика једне римске аре, нађене 1962. приликом ископавања цркве Св. Николе истог мана-

стира⁹³. Захваљујући предусретљивости професора Ненадовића

⁸⁷ О степену прихваћености Антиноевог култа да се најбоље судити на основу новца. Његово име и лик се уопште не јављају на царском новцу док их градови источних провинција местимично стављају на своје емисије. То је нарочито случај код малоазијских провинција, међу којим Битинија узима прво место, са четири полиса чија ковница повремено посвећује емисије Хадријановом љубимцу (Битинион, Калхелон, Никомедија, Тион). Уп. Blum, *loc. cit.*

⁸⁸ Paus. VIII 9, 7 (уп. IG V 2, 281 и 312; IG IV 590, 11. 12 sq.; Head, *HN* 446).

⁸⁹ S. Mrozek, *Les mines d'or de Dacie au II-e siècle*, Torun 1966, 37 sqq. (на пољском, са француским резимеом, стр. 114).

⁹⁰ За Дакију в. Mrozek, *op. cit.*, 43 (који с правом подсећа на чињеницу да Битињани раде у Лауриону још у предримско доба), за Никопол на Истру и, вероватно, руднике жељеза код Малог Трнова в. L. Robert, *loc. cit.*, 35 и 296 са нап. 1. У издању космајских натписа на којем радим, покушају да покаже да Жан и Луј Робер имају право претпостављајући присуство малоазијских Хелена у тој рудничкој области (*Bull. ép.* 1959, 233); у питању су вероватно такође имигранти из северозападних крајева Анатолије. О битинским каменоломима в. нпр. M. Rostovtzeff, *Die hellenistische Welt. Gesellschaft und Wirtschaft*, I, Tübingen 1955, 445.

⁹¹ О царским доменима у Битинији и Фригији в. Jones, *op. cit.*, II, 713 и III, 226 нап. 4; D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, II, Princeton 1950, 1548 нап. 35.

⁹² Могућно је да њу треба довести у везу са делатношћу Гаја Јулија Севера, који је био почев с око 135. г. царски (а не сенатски, као што је било уобичајено до око 165. г.) намесник Битиније, и који је у звању коректора свакако много чега учинио у интересу фиска. Уп. Magie, *op. cit.* I, 626 sq. и II, 1487, 1591.

⁹³ С. Ненадовић, Душанова задужбина манастир Светих Арханђела код Призрена, *Сјоменик* 116 (1967) таб. LXXXIX, сл. 406.

могу овде публиковати њен текст и приложити њену фотографију (сл. 2)⁹⁴:

I(ovi) o(ptimo) m(aximo)

Melano

Martinus

[*Se*]ptimius

5 [±3] sonius

[±4] icanus

[?ex voto] pos(uerunt).

Сл. 2. — Посвета Јупитеру Мелану из Призрена

Fig. 2. — Dedication to Iuppiter Melanus at Prizren

Имена у рр. 5—6 могућно је допунити на више начина (нпр. [*Caе*]sonius и [*Gall*]icanus) а предложено читање р. 7 изгледа боље⁹⁵ него читање које би рачунало са два лична имена, једним сасвим изгубљеним а другим сачуваним у задњем делу, [*Ne*]pos или [*E*]ros.

Натпис, о чијем времену урезивања је тешко нешто рећи, дижу четири човека. Вероватно је да нису били римски грађани већ робови или пегрени, иако се одсуство гентилних имена може и другачије тумачити. Од интереса је р. 2, који — како следује из величине слова и наставка речи — садржи Јупитеров атрибут а не антропоним. Наши приручници (чланци о Јупитеру у Реалној енциклопедији, Епиграфском речнику и Рошеровом лексикону итд.) не спомињу Јупитеров придев *Melanus* али је он потврђен за грчког парњака овог божанства: Зевс Μεληνός помиње се на Траја-

⁹⁴ Димензије споменика су 24×16,5×10 цм. Не познајем га из аутопсије и натпис објављујем по фотографији С. Ненадовића.

⁹⁵ Због мањег обима слова, који би указивао да се ради о дедикативној формули а не имену дедиканта, и неисписаног простора на крају реда, који претпоставља симетрично увучен почетак реда и стога искључује да је у њему изгубљено више од око шест слова.

новом новцу фригијског града Дорилејона⁹⁶ као, како се сматра, заштитник битинског места Меле⁹⁷. Наставак *-anus* нашег натписа, уместо *-enis* према облику дорилејонског новца, треба по свему судећи узети за изворни битински доризам⁹⁸. Премда се не може са поузданошћу тврдити да су жртвеник посветили Зевсу из Меле Битињани пребачени у Дарданију као рудари, таква претпоставка изгледа највероватнија, због изнетих индиција и због изузетне реткости овог Зевсовог атрибута⁹⁹. Околност да је споменик нађен у Призрену¹⁰⁰ може значити да је Битињана било и у нерударским крајевима Дарданије или да су се битински култови раширили из дарданских рудника у суседне области, где Битињани нису живели, но најпре изгледа да су дедиканти — чија имена додуше не показују да потичу из хеленофоне сфере¹⁰¹ али, због одсуства гентилиција, добро пристају становништву рудничке територије састављеном претежно од пегериних, робова и ослобођеника — подигли завет на пролазу онуда. Вероватно је да су путовали друмом који је водио, кроз сочаничко насеље, уз Ибар и затим се спајао са важном саобраћајницом Ниш—Љеш, чија траса је додиривала, како изгледа, данашњи Призрен¹⁰². Може се претпоставити да је та комуникација служила и за транспорт сребра према мору, односно Италији¹⁰³.

Овакво порекло божанстава којим су заветована наша два натписа упућује нас да у Малој Азији потражимо извор још неких култова забележених на дарданским споменицима римског доба.

⁹⁶ B. V. Head, *HN* 672.

⁹⁷ F. Imhoof-Blumer, *Kleinasiatische Münzen*, I, Wien 1901, 225 бр. 1; Head, *BMC, Phrygia*, London 1906, LVII и *HN* 672; Fehrlé, *Zeus, Roschers Myth. Lex.* VI, 639 sq., итд. A. B. Cook, *Zeus*, II 1, Cambridge 1925, 280 нап. 1, сматра значење епитета неизвесним.

⁹⁸ Доризми се уопште срећу доста често на северозападу Мале Азије, захваљујући пре свега дорским колонијама: *Magie, op. cit.*, I, 304 sqq. и II, 1183 sqq. (уп. нпр. 1192).

⁹⁹ Не знам за трећу потврду, поред оне са дорилејонског новца и ове са призренске аре. Разуме се, месни атрибут божанства наводи се само на споменицима дигнутим у туђини, и то је разлог да је непознат нпр. и грчки облик имена аизанског Зевса, о коме ће ниже бити речи.

¹⁰⁰ Према Е. Ђерковићу (*Rimljani na Kosovu i Metohiji*, Београд 1969, 45 и 89 нап. 119) на тлу Призрена није било античког насеља, и римски остаци нађени у Призрену су донети са стране. Ову тврдњу треба тек доказати ископавањима; доста бројни споменици из Призрена и непосредне околине говоре засад против ње (в. ниже, нап. 102). У сваком случају, није вероватно да је наша ара донета из даљине да би била узидана у цркви св. Николе.

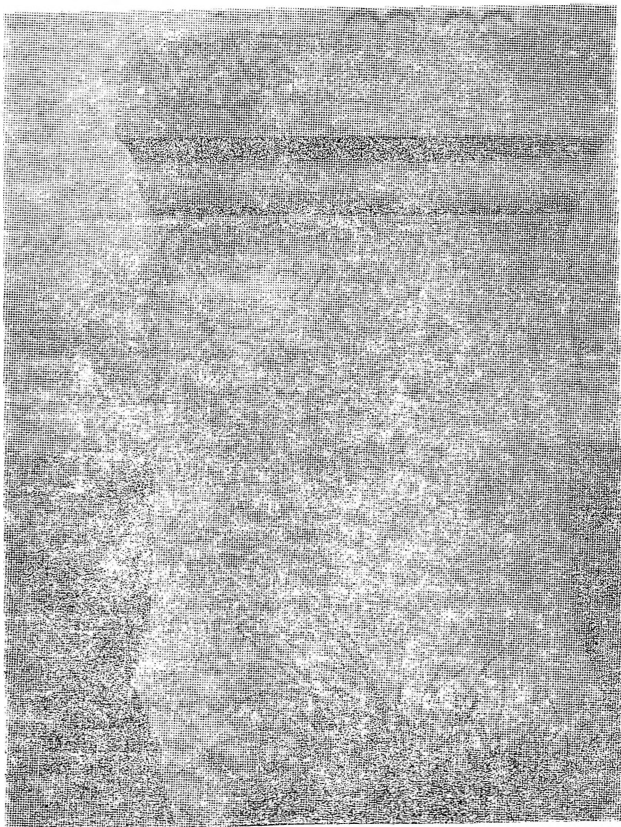
¹⁰¹ Римска имена нису ретка у тој земљи а и дедиканти су могли њима заменити своја првобитна грчка, да би се боље прилагодили новој средини (уп. нпр. за природну романизацију потомака хеленофоних родитеља космајске примере: *SIL* III 14217, 7 и 14544; N. Vulić, *Jahresh.* 12 (1909) Vbl. 188 бр. 58).

¹⁰² Бенефицијарске станице су посведочене у самом Призрену (Вулић, *Споменик* 71 (1931) 135 бр. 325) и селу Шкози код овог града (*ib.* 133 бр. 321). О тим и другим индицијама за трасирање љешког пута у околину Призрена в. М. Мирковић, *Бенефицијарна станица код Новог Пазара* (овај број *Живе Антике*), нап. 16.

¹⁰³ Њену важност потврђује и више бенефицијарних станица, које врло вероватно треба објаснити потребом да се заштите вредни руднички транспорт (Мирковић, *loc. cit.*).

Иако наш следећи пример није тако јасан као прва два, чини се да га такође треба узети за северне крајеве Мале Азије. Реч је о непубликованој дедикацији¹⁰⁴, једином грчком натпису засад познатом из Улпијане, откривеном 1958. на тзв. западној улпијанској некрополи¹⁰⁵. Овде га објављујем на основу фотографије (сл. 3) коју ми је љубазно ставио на располагање Мартин Габричевић¹⁰⁶. Текст натписа гласи:

Ἀπολλώνιος
Μενελάου ἀ-
νέστησε τὸν β-
ωμὸν θεῷ Διὶ
5 Ἐζζαῖῳ εὐχὴν.

Сл. 3. — Посвета Зевсу Езајском из Улпијане
Fig. 3. — Dedication to Zeus Ezzaios from Ulpiana

¹⁰⁴ Сад се налази у приштинском музеју, а за њу сам сазнао из бележака Е. Čerškova, *Rimljani na Kosovu i Metohiji* 63, 99 нап. 197 и А. Мочија, *Moesia Superior* 244 са нап. 1.

¹⁰⁵ Čerškov, *loc. cit.*

У дедикацији, чије ће лепо писмо припадати I или II веку, привлачи пажњу једино Зевсов атрибут 'Εϛϛαῖος, коме није нађена аналогија¹⁰⁷. По моме мишљењу он би се могао ставити у везу са чувеним Зевсовим светилиштем града Α(ι)ζανοί, на граници Фригије са Битинијом¹⁰⁸. Грчки епитет овог божанства иначе још није посведочен, а латински је гласио *Aezanensis* или *Aezaniticus*¹⁰⁹. Иницијалски слог етника на неким раним аизанским новцима такође није садржао дифтонг већ само епсилон (ген. ΕΖΕΑΝΙΤΩΝ¹¹⁰) а присуство геминате на улипијанском натпису не представља већу тешкоћу с обзиром на познате фонетске варијације, врло често експресивне природе, у малоазијској топонимији и ономастици уопште. Што се тиче суфиксалне разлике, име Αἰζανοί вероватно треба разумети као првобитни етник¹¹¹ изведен од једног (непосведоченог) двосложног топонима (нпр. *Aiza или *Aizos)¹¹² од кога је, суфиксом — αῖος, настао и теоним 'Εϛϛαῖος¹¹³. Ако је ово извођење тачно, и с обзиром на провенијенцију Аполонијеве аре¹¹⁴ и с обзиром да је реч о фригијском култу¹¹⁵, можемо сматрати Аполонија за имигранта, или потомка имигранта, који је у Дарданију дошао ради рудника. Он је још писао грчки, али два прва споменика разматрана у овој чланку потврђују старо запажање да култ остаје најмаркантнија и најтрајнија спона исељеника са завичајем.

Београд

С. Душанић

¹⁰⁶ Натпис је урезан на квадратном жртвенику, профилисаном и горе украшеном акротеријама. Димензије су ми непознате.

¹⁰⁷ Μόcsy, *Moesia Superior* 244 са нап. 1, сматра га трачким и наводи мишљење, које му је усмено дао Ј. Harmatta, да се може радити о семитском божанству.

¹⁰⁸ О светилишту и познатим декретима о његовој земљи в. сад U. Laffi, *I terreni del tempio di Zeus ad Aizanoi, Athenaeum* 49 (1971) 3 sqq. (са библиографијом).

¹⁰⁹ *Ib.*, 9 (В р. 3 sq.) и 10 (С р. 7).

¹¹⁰ Head, *BMC, Phrygia*, London 1906, 23 бр. 1 и 2 (друга половина I в. пре н. е.).

¹¹¹ Херодијан ар. St. Byz. (s. Azanoi) изводи име светилишта од Аизена, Танталовог сина. Иначе, етник овог места, на новцу (Head, *loc. cit.*) и натписима (Laffi, *loc. cit.*, 9, А р. 1), гласио је Αἰζωνίτης и сл. и показивао обичну амплификацију.

¹¹² W. Ruge, *RE Suppl. I* (1903) 42 (уп. id., *Phrygia, RE XX* (1941) 808 и С. W. M. Cox-A. Cameron, *MAMA V* (1937) 100 бр. 208) и рачуна са топонимом Aiza као кореном једног другог фригијског етника, Αἰζηνοί. Разуме се, не можемо бити сигурни у погледу природе дентала у овом топониму.

¹¹³ Уп. нпр. Зевсове епитете Πεταραῖος и Πεταρηνός изведене од имена фригијског града Петаре (L. Robert, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine*, Paris 1963, 121 sqq.).

¹¹⁴ О Улипијани као центру рудничке области Жеговца и Велике Планине в. Μόcsy, *Moesia Superior* 77.

¹¹⁵ За царске домене у Фригији в. горе, нап. 91, за познате каменоломе Magie, *op. cit.*, I, 50. Водећи запрегу мазги, у Сингидунуму је умро један роб, можда царски, пореклом из јужнофригијског града Кибире (W. Peek, *GVI* 651, уп. *Bull. ép.* 1970, 393); Кибире је била чувена по царским доменама а Фригија уопште по гајењу коња. Уп. и В. Кондић, Нови подаци о оријенталном елементу у Сингидунуму, *Жива Анџика* 18 (1968) 276 нап. 30.

SUMMARY

S. Dušanić: THE ANTINOUS INSCRIPTION AT SOČANICA AND THE METALLA MUNICIPII DARDANORUM

The forum temple of the Roman settlement at the modern village of Sočanica (in the Ibar valley, northern Dardania) bore a dedication (fig. 1) the fragments of which have been unearthed and published by the late E. Čerškov (*Municipium DD at Sočanica*, Beograd 1970, 65sq.). In his reading, the inscription runs as follows:

*Antinoo he[roo---et pro salute]
Imp. Caesaris T[raiani Hadriani Aug.]
et L. Aeli T[raiani Hadriani Aug. f.]
coloni arg(entarii) [---]
5 curante Telesph(oro) [---]*

Čerškov's restoration of 1.2, practically certain as it is [the comparatively modest height of the slab shows that the line was not likely to include some more space, e. g. for the title *p(ater) p(atriciae)*], enables us to reconstruct the number of letters lost in 11. 1 (ca. 12—13) and 4 (ca. 12) and, roughly, in 11.3 (ca. 12) and 5 (ca. 16, not counting possible ligatures). In view of the nature of the divinity addressed, Čerškov's restoration *pro salute* in 1.1 does not seem plausible. Though one cannot exclude a completion *Antinoo he[roi ±3 et genio] / Imp(eratoris)*. . . , the space requirements and other indications favour a restoration *Antinoo he[roi aedem (?) iussu] / Imp(eratoris)*. . . or the like (cf. for a joint action of these corulers e. g. Dessau, *ILS* 5963, for the formula *iussu* e. g. E. M. Smallwood, *Docs.* no. 145; *CIMRM* I 722, etc.). In 1.3, the remains of the last two verticals are obviously to be identified as *-ii* of the genitive *Aelii* (cf. Dessau, *ILS* 1450); the whole line read *et L. Aelii [Caesaris Aug. f. (or. fil.)]*. In 1.4, the punctuation mark lay almost certainly between I and A, but the restoration *coloni argentarii* is not satisfactory. To all probability, 1.4 gave the official name of the dedicating community, which contained the word *argentariae* [in this case, as in some others, e. g. in the title of the Domavian procurators (H. G. Pflaum, *Carr. proc.* I, 399), synonymous with *metalla*, which word figures in the name of the argentiferous mines at Sočanica in a later inscription. Čerškov p. 64 no. 11]. It is not impossible that these mines bore in their name the Dardanian ethnic, as the adjacent *municipium Dardanorum* or *Dardanicum* (cf. Čerškov p. 76; A. Mócsy, *Moesia Superior* p. 35) did. Assuming an abbreviation ARG (cf. e. g. A. et J. Šašel, *ILJug* no. 83), the line may have run *coloni arg(entiarum) [Dardanicarum?]*. The whole inscription (with 1.5 restored *exempli gratia*) would read:

*Antinoo he[roi aedem (?) iussu]
Imp. Caesaris T[raiani Hadriani Aug.]
et L. Aelii [Caesaris Aug. f.]
coloni arg(entiarum) [Dardanicarum ?]
5 curante Telesph[oro proc. Aug. lib. fec.]*

The Antinous inscription at Sočanica, taken together with two more inscriptions of the same provenance [Čerškov p. 62 no. 3: the gravestone of a decurio of colonia Scupi and municipium Ulpianum, put up *l(oco) d(ato) d(ecreto) co(lonorum)*, according to A. Mócsy's expansion, which is obviously better than the vulgate *coloniae*]; *ib.*, p. 64 no. 11: the honorary base of Gordian III, dedicated by *Tit[us] Verus, procurator metallorum m(unicipii) D(ar)d(anorum)* and erected by the *ordo colonor(um)*], throws some light on the organization of the north-Dardanian mining district, which was misunderstood by Čerškov and others. The community of the mines' coloni (here *ordo* represents rather the *populus fundi* than its council) formed, as in other estates, a quasi-municipal organization, formally analogous to the organization of a *collegium* (for the formula *l. d. d. colonorum* cf. e. g. *CIL* III 14536). The title *procurator metallorum municipii Dardanorum* shows that these mines remained non-municipalized as late as Gordian's reign (the urbanization of the imperial estates, natural for the agrarian ones, was not natural for precious mining soil, *contra* Mócsy,

Moesia Superior 39) but reveals that there existed a certain connection between them and the *municipium Dardanorum*. This connection, very probably, had to facilitate the financial position of the mines and the coloni (*Cod. Theod.* I 32, 5; cf. *Dig.* L 6, 6, 11) at the expense of the municipium, and possibly involved the compulsory lease of some *putei* by the population of the latter. A similar relation may be surmised for the Argentaria and Domavia [on the basis of *CIL* III 12728sq.: *col(onia) m(etalli) D(omaviani)*] and some other mines (e. g. for the Thracian Siderea and a *polis*, cf. L. Robert, *Hellenica* XI—XII, 291 sqq.). Juridically, it may have represented a special case of *contributio* (the titles *metalla municipii Dardanorum* and *colonia metalli Domaviani* reflect the reciprocity of the connection), realized perhaps under the Severi. Contrary to the accepted opinion, the Roman settlement excavated near Sočanica did not belong to the municipium Dardanorum [which lay somewhat to the south from it: an inscription mentioning the *stat(io) m(unicipii) Dard(anorum)* — the supplement *m(unicipii)* is the only possible one — was found 2 kms. south from Sočanica, Čerškov p. 63 no. 8] but to the mines (cf. the note *l. d. d. co(lonorum)* in the epigraph cited above).

The Antinous temple at Sočanica is an extraordinary thing, both with regard to its site (with the Lanuvian, *CIL* XIV 2112, the only temple of Antinous in the western part of the empire) and to its date (erected some 6 or 7 years after Antinous' death). It is best explained on a supposition of an Anatolian (primarily Bithynian) immigration. This may have included a major number of men capable of working in a mining district, due perhaps to the initiative of the Bithynian governor, C. Iulius Severus. The presence of some people from the north-west of Asia Minor in Roman Dardania is further attested by two unpublished altars. The first (fig. 2), dedicated to Iuppiter Melanus — very probably, the Dorian form of (Ζεὺς) Μεληνός from Head, *HN* 672 — is found at the modern town of Prizren, on the road from the Dardanian mines to Lissus. The second (fig. 3), dedicated to Ζεὺς Ἐζζαῖος (possibly the god of Aizanoi, cf. the initial syllable Ἐζ- in *BMC. Phrygia* p. 23 nos. 1, 2 and the doublets like Πετραῖος and Πετραγνός) is found in Ulpiana, also a Dardanian mining centre.